

Stålbåd – från medicamentösa båd till nedskärningspolitik

Av LENNART LARSSON

Abstract

Larsson, Lennart, lennart.larsson@nordiska.uu.se, Associate Professor, Dept. of Scandinavian Languages, Uppsala University, Sweden: "Stålbåd – from curative bath to austerity measures". *Språk och stil* 23, 2013, pp. 9–30.

During the past two decades, the Swedish word *stålbåd* – a compound word combining *stål* (steel) and *båd* (bath) – has frequently been used as a designation for and summary of a neoliberal economic policy. The article traces the semantic development of the word, with its roots in two disparate, literal meanings, both of which – at least partially based on the German *Stahlbåd* – were established in the middle of the nineteenth century: the first is a medicinal, curative bath in iron salt water (a chalybeate bath), the other is a metallurgical term of art (steel melt). Common to both of these meanings is the notion of a positive result, that something good is generated in the course of events, and this semantic component is also found in the different metaphorical usages. At the earliest stage, the metaphor *stålbåd* had solely positive connotations in most cases: It was applied to experiences that were not only invigorating but also quite pleasant. However, the metaphor later developed – here too in line with the use in German – to exclusively designate different kinds of painful but supposedly hardening experiences, such as poverty, unemployment and, not least, war. More and more marginalized after the second world war, the current – and for Sweden unique – use of the metaphor was apparently triggered by a speech given by the Minister of Finance in 1989, where he in rather archaic terms connected the word *stålbåd* with the threat of growing unemployment.

Keywords: lexicology, semantics, literal and metaphorical usage, language contact, political parlance, Swedish.

Den 23 maj 2009 är Annika Falkengren, vd för banken SEB, gäst i Ekots lördagsintervju. En stor del av programtiden (från ca 8 till 23 minuter in i intervjun) ägnas åt SEB:s och de övriga svenska storbankernas ansvar för utvecklingen i de baltiska staterna och framför allt Lettland, där – för att citera nationalekonomen Stefan de Vylder (2009 s. 158) – »deras ansvarslösa utlåning» i hög grad bidragit till den kris som nu resulterar i »sänkta löner, stängda sjukhus, dramatiskt växande arbetslöshet och umbäranden för det lettiska folket». När Falkengren ska beskriva situationen i Lettland återkommer hon gång på

gång till ordet *stålbåd* (programmet finns tillgängligt på Sveriges Radios hemsida):

Nu har letterna valt att inte devalvera tillsammans med IMF och har gått igenom i stället ett flerårigt stålbåd av vad man kallar en intern devalvering, att i stället sänka priserna och att jobba hårt med löneutveckling.

Under första kvartalet har dom ju krympt sin ekonomi med tjugo procent, att då mitt inne i det här stålbådet ändra sej, ja, det är klart då har dom ju gjort en del förgäves.

Dom genomgår ett stålbåd utan dess like just nu, dom här länderna.

Balterna har nu, sent omsider tror jag man kan säga, verkligen tagit tag i sina problem och beslutat sej för att gå igenom det här stålbådet, och det kommer att kosta att några skolor läggs ner, att några sjukhus läggs ner och att man väljer att hålla emot.

Den här förkärleken för ordet *stålbåd* är ingenting specifikt för Annika Falkengren. Det har allt oftare – inte minst bland politiska och ekonomiska makthavare – kommit att användas som ett slags omskrivning för och sammanfattning av den nyliberala politik som i mångt och mycket präglad de senaste decennierna, en politik av drastiska budgetnedskärningar, avregleringar och privatiseringar, lönesänkningar och försämrade arbetsvillkor.

Men varför har just *stålbådet* kommit att spela den här rollen? Varifrån kommer metaforen? Vilken eller vilka egentliga betydelser bygger den på? Och vilka föreställningar ligger förborgade i den? Att saken inte är helt okomplicerad framgår om man slår upp *stålbåd* i ordböckerna. Exempelvis försöker Nationalencyklopedins ordbok (NEO) från 1996 att fånga in betydelsen på följande sätt (exakt samma definition återfinns i Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien från 2009):

stålbåd subst. ~et, plur. ~, best. plur. ~en

ORDLED: *stål--båd-et*

• plågsam process: *det ekonomiska ~ Sverige gick igenom på 1990-talet*

BET.NYANS: urspr. som förskönande beteckning (i vissa ideologier): *fascisterna talade om kriget som ett hårdande ~*

HIST.: sedan 1831

Ett (av flera) problem här är att långt ifrån alla plågsamma processer låter sig substitueras med ordet *stålbåd*. Exempelvis träffar man knappast på utsagor som de följande:

- SAAB:s konkurs föregicks av ett långvarigt stålbåd.
- Under Juholts tid som ordförande gick partiet igenom ett stålbåd.

- Regeringen gör allt som står i dess makt för att mildra stålbädets verkningar.

Varför kvalificerar sig inte SAAB:s utdragna dödskamp eller Juholts stormiga ordförandeperiod – nog så plågsamma processer för de inblandade – som stålbäd? Och varför försöker man inte lindra plågorna? En antydning om var förklaringen skulle kunna sökas ger den »bet[ydelse]nyans» som kompletterar NEO:s huvuddefinition och där det sägs att ordet »urspr[ungligen]»¹ fungerade som en »förskönade beteckning (i vissa ideologier)» – vilka ideologier det rör sig om framgår av det exemplifierande språkprovet. Och frågan är om det inte finns ett »förskönande» inslag – om än med andra ideologiska förtecken – också i det som NEO anger som huvudbetydelsen: stålbädsmetaforen tycks implicera att den plågsamma processen i grund och botten är någonting önskvärt och positivt – vilket då förutsätter att den får ett lyckligt slut.

Samma invändning som mot NEO kan riktas också mot Natur och Kulturs svenska ordbok och dess betydelseförklaring »en svår och hård tid». Något bättre lyckas Bonniers svenska ordbok (BSO) från 2010 vars artikel *stålbäd* är uppdelad i två olika betydelsemoment:

stålbäd 1 härdande prövning (spec. förr, förskönande, om krig) **2** svår omställningsperiod (spec. för företag i kris o. deras anställda)

Här motsvaras alltså NEO:s »betydelsenynans» av ett eget moment »härdande prövning», en användning som främst ska ha hört hemma i äldre tider som en förskönande omskrivning för krig. Motsvarande NEO:s »plågsam process» har BSO »svår omställningsperiod», ett uttryck som fångar in något av det positiva utfall som *stålbädet* kräver – inte heller det fungerar ju för att beskriva SAAB:s sista år eller Juholts ordförandetid.

Någon egentlig betydelse av *stålbäd* hittar man alltså inte i våra dagars samtidsordböcker. Det gör man däremot i SAOB (S 13804 f.):

-BAD. 1) (förr) bad innehållande järnsalter; äv. om ort där sådana bad gavs. (*Stålkulor*) begagnas stundom till s. k. stålbäd. ÅSTRAND 2: 308 (1855). SCHULTHESS (1885). **2)** *metall.* i ugn: smält flytande stål; jfr **järn-bad 5.** *JernkA* 1867, s. 193. **3)** i bildl. anv. av **1** o. **2**; särsk. dels om ngt som har en stärkande

¹ Det är inte helt lätt att veta vad »ursprungligen» står för här. Rör det sig om brukligheten – att denna användning numera hör till historien – eller om etymologin? Och om det är det senare som gäller: handlar det om ursprunget till den nutida användningen eller – vilket i så fall alls inte stämmer (se nedan) – om den betydelse som föreligger när ordet första gången dyker upp 1831?

effekt, dels om ngt mer l. mindre skoningslöst l. obarmhärtigt o. d. som ngn l. ngt har att gå igenom l. utsätts för. Sjelfva den fasta oböjligheten af dess (*dvs. latinets*) språkformer kan sägas verka stärkande, som ett stålbad, på det unga sinnet. TEGNER (*WB*) 6: 89 (1831). Den luft man andas ett stålbad är, / Som helsa åt kind och hjerta beskär. SANDER *Dikt.* 44 (1870). *SvD(B)* 31/7 1944, s. 8 (*om krig*). Sedan kom Tidevarvet emellan och Lisse Tamms och Elins vänskap fick utstå månet stålbad. ISAKSSON o. LINDER *Wägner* 2: 70 (1980). För att konjunkturen i Sverige åter ska vända uppåt måste landet först genomgå ett stålbad. *GbgP* 27/10 1991, s. 1.

Här ges två vitt skilda egentliga betydelser: dels en av ’bad med (eller i) järnhaltigt vatten’ som numera bara sägs förekomma i historiska skildringar, dels en metallurgisk fackterm med betydelsen ’stålsmälta’. Därtill finns en bildlig användning som uppges gå tillbaka på båda de egentliga betydelserna och som i sig också tycks spreta åt två olika håll: dels kan det stå för någonting mera positivt, »som har en stärkande effekt», dels kan det röra sig om någonting negativt, någonting »mer l. mindre skoningslöst l. obarmhärtigt o. d.» som man »har att gå igenom l. utsätts för».

Även här reser dock framställningen vissa frågor. Framför allt gäller det det tredje betydelsemomentet, det bildliga. Hur har de två till synes väsensskilda egentliga betydelserna samspelat med varandra? Och hur hänger de två delvis motstridiga bildliga användningarna ihop? I det följande kommer jag att – med utgångspunkt i dels språkproven i SAOBArkiv, dels och framför allt olika på nätet tillgängliga källor – granska de olika betydelserna av *stålbad* lite närmare och utifrån detta försöka dra förbindelselinjerna mellan dem.

Det medicinska stålbadet

SAOB:s första belägg för betydelsen »bad innehållande järnsalter» härstammar från ett av J. J. Åstrand 1855 utgivet (och enligt titelsidan i första hand efter tysk förlaga sammanställt) »Universal-lexikon för köpmän, fabrikanter, konsulter och alla, som stå i närmare beröring med handeln», där man i slutet av artikeln *stålkula* kan läsa att dessa »begagnas stundom till s. k. stålbad». Vad det handlar om här är de »konstgjorda jernhaltiga bad, som beredas derigenom att badvattnet erhåller en tillsats af 3–4 s. k. stålkulor (*globuli martiales*)» (NF1 15, 1891 s. 826). Redan vid mitten av 1700-talet hade dessa

stålkulor kommit i bruk inom medicinen, »till ett slags brunnsdrickning i hemmen» för att bl.a. motverka blodbrist (NF1 5, 1882 s. 1295 f.), men de användes alltså också för bädändamål; att det rör sig om en förhållandevis ny och perifer användning antyds av uttrycken »s. k.» och »stundom» i citatet ovan.

Det finns emellertid också ett annat slags – i sammanhanget viktigare – stålbäd som inte är konstgjort: bäd i vatten från järnhaltiga källor. Även detta stålbäd påträffas första gången 1855, i »Sundhets-collegii underdåniga berättelse om medicinalverket i riket 1853» (SCB:s webbplats), där man i redogörelsen från Blekinge län kan läsa om en lovande innovation vid Ronneby brunn (1855 s. 131):

Såsom en väsendtlig förbättring vid brunnen nämnes, att tillfälle blifvit beredt till erhållande af bäd af sjelfva källans vatten, hvilka bäd begagnades af ett betydligt antal brunns-gäster med stort gagn, isynnerhet för dem som ledo af allmän svaghet, anæmi och nervösa sjukdomar. Dessa så kallade stålbäd användas sålunda att till ett vanligt bäd af ljumt eller varmt vatten sättes en större eller mindre kvantitet af helsovattnet allt efter som badet bör vara starkare eller svagare.

Att dessa stålbäd snabbt blir en succé framgår av de följande årens rapporter från Sundhetskollegiet. Redan två år senare kan man om Ronneby brunns- och badinrättning läsa att det faktum att »omkring 4000 stålbäd blifvit begagnade anses vittna om det stigande förtroende dessa förvärfva», liksom att för »de under cardialgi och hysteri upptagne – troligen stående sjukdomsformer vid alla Svenska helsobrunnar – hafva stålbäden gjort betydlig nytta» (1857 s. 185); det reserverade uttryckssättet »så kallade stålbäd» från 1853 års berättelse känns redan avlägset. Stålbädens popularitet understryks också av den statistik som redovisas i senare årgångar: så kan man i berättelsen från 1868 läsa att »5,940 bäd blefvo lemnade, nemligen 3,554 stålbäd, 853 saltbad, 692 gyttebad, 196 varmbad, 28 kallbad, 77 duschbad» (1871 s. 81). Likaså visas det av att ordet även – som det står i SAOB – användes om »ort där sådana bäd gavs». Ett exempel finns i tidningen Kalmar 24.5.1876 (i Digitaliserade svenska dagstidningar) där man kan läsa att en viss balettdansös »skall efter slutad kur hos d:r Mentzger tillbringa några veckor wid ett stålbäd och skall sedan åter inträda i sin tjänst».

Att döma av den annonsering i dagspressen som man kan följa i databasen Digitaliserade svenska dagstidningar har dessa medicinska stålbäd sin blomstringstid under 1870- och det tidiga 1880-talet. Under säsongen från maj till juli återkommer gång på gång annonser från olika badinrättningar och helsobrunnar – som det verkar framför allt i Blekinge och Kalmar län – där stålbädet intar

en självklar förstaplats i uppräknningen av de olika hälsobefrämjande bad som erbjuds. Ett av många exempel är följande utdrag ur annonsen för Ekenäs hel-sobrunn i tidningen Kalmar 24.5.1882:

I varmbadhuset serveras stålbad, bad med Ronnebygyttja, ångbad, tallbarrsbad och andra medicamentösa bad.

På 1880-talet börjar emellertid den ena badinrättningen efter den andra övergå till andra formuleringar – för Ekenäs del sker det 1891 – och kring sekelskiftet är det bara undantagsvis som man påträffar ordet *stålbad* i annonserna. Betecknande är att det 1883 öppnade Nybro brunn – trots sina starka järnkällor och anspråk på fullständighet – över huvud taget aldrig nämner stålbadet i sin annonsering (exemplet är hämtat från tidningen Kalmar 2.6.1894):

Fullständig badanstalt: kallvattenkur, varma bad (gyttjebad med Nybrogyttja, tallbarrs-, Nauheimerbad m.m.), sjöbad i nytt kallbadhus. Utmärkta jernvatten (nya källan 50 proc. starkare än Porla gamla källa).

Uppenbarligen fungerade stålbadet inte längre som lockbete för presumtiva brunnsgäster. Orsaken till detta kan man utläsa ur artikeln *stålbad* i NF2 (27, 1918 s. 556 f.):

Under äldre tider hade dessa bad större användning, då man ansåg, att beståndsdelar af järnet kunde intränga genom huden och åstadkomma de terapeutiska verkningar, som tillerkännas järnmedlen. Detta förnekas nu af alla forskare. Den heta strid, som fördes om den s. k. resorptionsfrågan, d. v. s. om minerala beståndsdelar kunna upptagas af den intakta huden, har för länge sedan tystnat. De stålbad (ty. *stahlbäder*), som begagnas öfverallt i Tyskland vid järnkällorna, ha en faktor, som måste beaktas: deras halt af *kolsyra*. Denna erkännes allmänt ha ett kraftigt inflytande på hud och nervsystemet, och man anser nu, att närvaron af kolsyra är den faktor, som skänker stålbadet dess betydelse. I Sverige finnas ej likartade källor, som jämte järn innehålla stora kvantiteter kolsyra. De i Ronneby sedan långa tider tillbaka gifna s. k. stålbaden kunna betraktas som svala salta eller mineralbad, ty någon kolsyra finnes ej hos dessa.

Vattnets järnhalt hade alltså visat sig vara helt ovidkommande ur medicinsk synvinkel, och tydligen hade denna insikt nu vunnit större spridning. Det medicinska stålbadet var på väg att förpassas till historien, och de sista i sin samtid förankrade beläggen som jag funnit i källorna är från 1912. Dels rör det sig om en redaktionell text i tidningen Kalmar den 3 juli (i Digitaliserade svenska dagstidningar) där det i lokalnyheterna från Kristvalla bl.a. talas om »de vanliga stålbaden» i det nedbrunna men nu återuppbyggda varmbadhuset. Dels handlar det om en stående annons i Farmaceutiskt notisblad (i Historiska tidningsbiblioteket) för »Bad-ingredienser till kolsyrade bad s. s. Nauheimer, stål-

bad, svafvelbad» – betecknande nog har stålbadet här blivit ett i mängden av kolsyrade bäd.

Fortsättningsvis påträffas det medicinska stålbadet – förutom i historiska skildringar – i stort sett bara i samtidsordböckerna, där det biter sig fast ytterligare något halvsekel. Först ut att introducera stålbadet i definitionsordböckerna är Sundéns Ordbok öfver svenska språket från 1891 där ordet förklaras som »b[ad] med järnhaltigt vatten».² Och ännu på 1950-talet tar ordböckerna upp det medicinska stålbadet utan några bruklighetsinskränkingar. Så har Östergrens Nusvensk ordbok från 1953 betydelseförklaringen »Badform, där badvätskan innehåller järnsalt», medan Illustrerad svensk ordbok 1955 innehåller följande artikel:

stålbäd 1. bäd med järnsalt *bada, taga s.* **2.** mindre br.: elddop *kulregnet – soldatens s.*

Lite paradoxalt är att den vid denna tid av allt att döma obsoleta betydelsen »bäd med järnsalt» (som här för sista gången uppträder i en definitionsordbok) saknar bruklighetsinskränkingar, medan den bildliga betydelsen (som motsvarar NEO:s »betydelsenyans») och här debuterar i ordbokssammanhang) betecknas som »mindre br[uklig]» (jfr nedan).³

Som metallurgiskt fackuttryck

Uppkomsten av den andra egentliga betydelsen av *stålbäd*, »smält flytande stål» i smältugn, hänger samman med de nya metoder för stålframställning, bessemer- och martinprocesserna, som slår igenom under årtiondena efter 1850.⁴ SAOB:s äldsta belägg – med lydelsen: »Stålbädets djup i midten af

² Det faktum att *stålbäd* inte finns med i Sundéns förlaga, Dalins ordbok från 1854, trots dess jämfört med Sundén betydligt omfångsrikare sammansättningsramsa på *stålb-*, bekräftar att ordet då ännu inte etablerats i svenskan. Att en artikel *stålbäd* dyker upp redan 1852 i Öhrlanders och Lefflers »Tetraglott-lexikon för öfversättningar från svenskan till tyska, franska och engelska språken» har man med all sannolikhet den tyska ekvivalenten »Stahlbad» att tacka för. Ordet uppträder också i Berndtsons och Schulthess svensk-franska ordböcker från 1880 respektive 1885 (se SAOB-Arkiv).

³ Också ordbokens språkprov förefaller något diskutabla: såväl »bada stålbäd» och »taga stålbäd» som »soldatens stålbäd» lyser med sin frånvaro i det källmaterial jag undersökt, och uttrycket »kulregnet – soldatens stålbäd» tycks snarast vara kalkerat på (den inte helt lyckade) synonymförklaringen »eldopp». Artikeln *stålbäd* kvarstår i oförändrat skick ännu i Illustrerad svensk ordboks tredje upplaga (omtryckt så sent som 1982).

⁴ Tack till SAOB:s sakkunnige inom området, överingenjör Bertil Berg, för hjälpen med att rätta ut vissa frågetecken gällande det metallurgiska stålbadet.

ugnen beräknades blifva omkring 1 fot» (SAOBArkiv) – härstammar från en utpräglad fackpublikation, Jern-kontorets annaler från 1867, och detsamma gäller för i stort sett samtliga av beläggen i SAOBArkiv; det enda undantaget är från den populärvetenskapliga kvartalstidskriften Läsning för svenska folket från 1911 där man i en beskrivning av martinprocessen kan läsa att tackjärnet och det färskade skrotet »får smälta ned till ett stålbad, som efter en tid kommer i ett slags kok, som [...] visar sig för ögat såsom lifligt öfver hela badytan uppstigande gasblåsor». Att detta metallurgiska fackuttryck fortfarande är i bruk framgår av att man vid en sökning på »stålbad» i Svensk patentdatabas får långt över hundra träffar. Likaså påträffas det i Nationalencyklopedin, t.ex. i artikeln *fosforrening* (NE 6, 1991 s. 545):

Fosforrening av ett stålbad kan ske genom oxidation till oxid eller reduktion till fosfid och överföring till slagg. Vid både elektrostål- och syrgasstålprocesser utgör denna rening ett viktigt processteg.

De bildliga användningarna

SAOB leder alltså de bildliga användningarna av *stålbad* tillbaka till båda de egentliga betydelseerna, såväl hälsobadet som det smälta stålet. Frågan är i vilken utsträckning och på vilket sätt dessa har spelat in. Det faktum att betydelsen 'stålsmälta' har en utpräglad fackspråkskaraktär – signifikativt är att den aldrig nämns i allmänordböckerna – ger skäl att anta att det är det medicinska badet som har spelat huvudrollen, och åtminstone den tidiga bildliga användningen tycks helt och hållet bygga på denna. Samtidigt hör det till bilden att de två betydelseerna, alla olikheter till trots, faktiskt har någonting gemensamt. I båda fallen handlar det om ett slags renings- eller förädlingsprocess, båda baden har till syfte att åstadkomma en förändring till det bättre: brunngästen tänks stiga upp ur badet vederkvickt och stärkt, medan det metallurgiska stålbadet tjänar till att ge metallen dess önskade egenskaper.

Det angenäma stålbadet

SAOB:s äldsta belegg för den bildliga användningen av *stålbad* påträffas i ett tal som Esaias Tegnér i sin egenskap av biskop i Växjö höll vid terminsavslutningen i Jönköpings skola i juni 1827, ett tal där han argumenterar för att latinet

och inte grekiskan ska vara det första språket i skolans språkundervisning (1922 s. 89):⁵

Sjelva den fasta oböjligheten af dess [dvs. latinets] språkformer kan sägas verka stärkande, som ett stålbäd, på det unga sinnet. Jag skulle derföre tveka att lemna det blott andra rummet vid språkundervisningen i skolan.

Det finns två saker man kan undra över här. Den ena är det faktum att den bildliga användningen uppträder ett drygt kvartssekel innan den egentliga. En möjlig förklaring skulle förstås kunna vara att det finns äldre belägg för *stålbäd* i egentlig betydelse som inte har uppmärksammats av SAOB:s excerptister och inte heller förekommer i de databaser jag genomsköjt. Men med tanke på att det medicinska stålbädet i Sverige – såväl det konstgjorda som det vid hälsobrunnarna – av allt att döma tar sin början först på 1850-talet (se ovan) är det betydligt sannolikare att det är kontakterna med tyskt samhällsliv och språk som här spelat in, att det snarast handlar om ett översättningslån från Tegnér's sida. I Tyskland hade *das Stahlbad* intagit en förstarangsplats vid kurorterna redan under 1700-talet, och det finns all anledning att tro att det är deras välgörande effekt som Tegnér hade i tankarna.⁶

Den andra frågan är hur det av Tegnér omtalade stålbädet ska tolkas. Utifrån vår nutida språkanvändning kan nog hans ord frammana bilden av en skara förskrämda skolgossar som – i några slags högre syften som de själva inte förstår – försöker slå i sig de latinska böjningsparadigmen. Varken den inre eller yttre kontexten stöder dock en sådan tolkning. I själva talet finns ingenting som antyder att latinstudiet skulle behöva vara plågsamt. Tvärtom betonar Tegnér att »ingenting bildar, som ej förut väckt lust och deltagande» (1922 s. 85), och han är mån om att framhålla faran med en »ensidigt grammatikalisk» undervisningsmetod »hvaraf följdén är den att ynglingen tappar intresset och förfeljar det egentligen lifgivande af de gamles anda, för att studera språk-anatomi på deras lik» (s. 84).

Dessutom finns det i den egentliga betydelsen av hälsobad inte minsta spår av något plågsamt; tvärtom tycks det ha varit en helt igenom behaglig upple-

⁵ SAOB:s datering 1831 har sin grund i att talet trycktes (i omarbetad form) detta år, i första bandet av Tal vid särskilda tillfällen (se Ny illustrerad svensk litteraturhistoria 3, 1956 s. 289).

⁶ Det äldsta belägget för *Stahlbad* i Grimms ordbok (DWB) är från ett teaterstycke av Friedrich Schiller – för övrigt en av Tegnér's viktigaste inspirationskällor (se t.ex. Ny illustrerad svensk litteraturhistoria 3, 1956 s. 242 ff.) – från 1799, men i Google boksökning hittar man belägg redan från 1770-talet (ännu äldre belägg finns för det synonyma *Eisenbad*). I tyskan återfinns också såväl den metallurgiska facktermen (belagt i Google boksökning från 1860-talet) som den bildliga användningen (se nedan), så det hade nog funnits anledning för SAOB-redaktören att förse artikeln med en etymologiparentes »[jfr motsv. anv. av t. *stahlbad*]».

velse. En bild av hur det kändes att »serveras» ett stålbud ger ett »Bref från Ronneby» publicerat i Helsingforstidningen Nya Pressen 7.8.1899 (Historiska tidningsbiblioteket):

Dessa stålbud med ty åtföljande tvålmassage äro till den grad angenäma att man knappast skulle vilja stiga ur badet efter en kvart timme som ordinationen lyder. Det smyger sig en känsla af välbehag öfver en, som intet annat varmbud kan skänka. Vattnets temperatur vid dessa bad är vanligen 35 grader, och den milda behandlingen med den vällyktande, skummande tvålen kännes som den behagligaste smekning. Efteråt följer en uppfriskande dusch.

Någon »plågsam process» handlar det således inte alls om hos Tegnér, och det samma gäller för det stora flertalet av de belägg på *stålbud* i bildlig användning som föreligger från 1800-talet och början av 1900-talet. Så t.ex. de i SAOB citerade diktraderna av Nils Fredrik Sander från 1870:

Den luft man andas ett stålbud är,
Som helsa åt kind och hjerta beskär.

Ett annat vackert exempel är följande utdrag ur »Ett bref om sommarkurserna» för lärare från Svensk Läraretidning 1895 (nr 36, s. 462; i Projekt Runeberg):

»Hela nyttan inskränker sig sålunda till varma stämningar och ljusa intryck», hör jag dig invända i besviken ton. Du utilistiska människa! Om sommarkursernas betydelse blott vore att likna vid ett stålbud, vid några andedrag i ren, syremängd luft, kan du anse det vara ringa för den, hvars hela lifsgärnings värde ligger i andlig friskhet, ringa för den, som under hvardagslifvets nötning ständigt står i fara att förlora tro och hopp på arbetets framgång och mod till fortsatt kamp samt framför allt står i fara att förlora den ideala syn på tingen, som gör honom värdig lärarekallet.

Värt att citera är likaså följande utdrag ur en redogörelse i Åbo tidning 12.1.1889 (Historiska tidningsbiblioteket) för en politiskt laddad rättssak i Tyskland där en domstol gått emot självaste rikskanslern Otto von Bismarck (valet av första personens pronomen låter ana att det snarast rör sig om en översättning eller parafra av en tysk tidningstext):

Det befäster inom de vidsträktaste kretsar hos det tyska folket förtroendet till orubbligheten af de tyska domarens oafhängighetskänsla; det måste värka uppfriskande som ett stålbud på alla de folklager i hvilka detta ädla förtroende till vår domarekår redan här och där började blifva vacklande.

Bildernas sakled kan alltså variera. Vanligast är dock att det handlar om böckernas värld. Några exempel är de följande, hämtade från dels en recension i tidningen Finland 27.7.1892 av en tysk utläggning av Luthers katekes, dels en an-

nons för en självhjälpsbok i Hufvudstadsbladet 12.5.1894 (båda i Historiska tidningsbiblioteket), dels romanen *Lydia Vik. En själs historia* av Hilma Angered Strandberg 1904 (i Litteraturbanken):

Det verkar som ett stålbäd för själen att i vår ytterst söndersargade, tvifvelsjuka tid se en sådan där jättepersionlighet med denna naiva barnatro.

Ja, läsningen däraf värkar såsom ett stålbäd säger recensenten, som glädjer sig öfver att denna bok blifvit utgifven på svenska af en öfversättare, som förstätt att bearbeta den så, att äfven svenska mäns kraft häruti uppenbaras och hoppas han att arbetet skall värka otroligt godt i allas händer det kommer.

En tid gafs, då hon gick från böcker som från stålbäd, en som tyckte sig kunna slåss med jättar och stiga mot det gränslösa.

Vanligtvis är alltså detta tidiga bildliga *stålbäd* – liksom det hälsobad som var dess utgångspunkt – någonting odelat positivt. Det är inte bara det att det är uppfriskande, livgivande och (för att ta till det i särklass mest frekventa attributet) stärkande; vägen dit, dvs. själva badet, är också något angenämt eller rentav lustfyllt.

Krigets stålbäd

Efterhand – parallellt med att det medicinska stålbadet sakta men säkert förpassas till historien – sker emellertid en förskjutning av den bildliga betydelsen. Fortfarande finns visserligen föreställningen om ett positivt resultat av skeendet, att något gott kommer ut ur det hela. Men vägen dit har blivit mer eller mindre mödosam och plågsam; badet utgör inte längre någon odelat behaglig erfarenhet.

Exempel på den här nya användningen finns redan från 1800-talet. De äldsta jag har funnit är de följande, hämtade från dels Carl Gustaf Strandbergs inträdestal i Svenska Akademien den 20 december 1869 (SAH2 45, 1870 s. 14), dels en artikel i Wiborgs tidning 13.12.1873 som uppmärksammar 25-årsminnet av utgivningen av Fänrik Ståls sägner (Historiska tidningsbiblioteket):

Nöden och motgångarna anses i allmänhet såsom den säkraste skola för karaktrens utveckling till sjelfständighet och manlig spänsthet, och äfven slumrande naturanlag skjuta knopp under armodets stålbäd.

Ett aldrig svigtande mod, omutlig pligtkänsla och en försakelse utan gräns för ett nödställdt fosterland äro de egenskaper, som från hvarje rad i skaldens skapelse

mana dagens slägte till hugstor tanke och handling. Uppoffringen i dag kräfvades icke ut i blod; tidens arbete är ett annat, fastän dess yttersta mål är detsamma som fordom. Och sålänge målet står fast, sålänge skola »Fänrik Ståls Sägner» förblifva den lefvande källa, der fosterlandsvännen skall låta sin ande genomgå ett lifvande stålbad behöfligt nog för att kunna hålla densamma fri från det slag, som ligger i tidens luft.

Ett tidigt exempel på den nya användningen möter också i följande utdrag ur en religionskritisk essä i den nietzschianskt influerade finlandssvenska tidskriften *Euterpe* från 1903 (nr 3, s. 37; i Historiska tidningsbiblioteket):

När de unga upptäkt att kyrkans lära är osanning, då dragas dess bud med i fallet, och frihetsruset hämmas af ingen kunskap om moralens sanningar, ingen kännedom om pliktens natur och lifsvärklighetens kraf. Många gå under i denna brytning, andra märkas för lifvet. Kyrkan ropar ve öfver den fria tanken och skylter alt fördärf på den. Men felet har den religiösa moraluppfostran allena som bygger på en grund, som måste svika, och försummar att i rätt tid hårda det unga sinnet i sanningens stålbad.

Här blir alltså nöd, motgångar och fattigdom, försakelser och uppoffringar, plikter och krav inslag i stålbadet.⁷ Tyngdpunkten har också förskjutits från att *stärka* till att *härda*, dvs. att »göra (ngn) motståndskraftig så att han kan utstå l. tåla strapatser l. i ett l. annat hänseende ogynnsamma förhållanden, lidanden o. d.» (SAOB H 2094). En annan skillnad är att medan den tidiga bildliga användningen vanligtvis har formen av liknelser – något verkar som eller är att likna vid ett stålbad – blir nu den egentliga metaforen i stort sett allena rådande: något är ett stålbad. Karaktäristiskt är likaså bruket av genitivmetaforer där sakledet (som *armodets* eller *sanningens* eller *krigets*) får utgöra genitivattribut till bildledet *stålbad*.

Även om marken har förberetts för den nya bildliga användningen tycks det vara först i och med första världskrigets utbrott som den slår ut i full blom. Det tidigaste exempel jag påträffat där stålbadet direkt kopplas till det pågående kriget är ett tal av Svenska Akademiens direktör Per Hallström vid högtidssammankomsten den 20 december 1915 (SAH3 27, 1916 s. 3 ff.). Hans anförande utgör i mångt och mycket en hyllning till krigets förädlande verkan på tidsandan, inte minst på kulturens område där det förslappade och konstlade nu drivits på flykten (s. 10):

⁷ Också denna användning av *stålbad* har sina motsvarigheter i tyskan; betecknande nog är det första belägget på en bildlig användning av *Stahlbad* i DWB hämtat från en text av Heinrich Heine från 1843 där han skriver om »armut» som »ein stärkendes stahlbad der geisteskräfte». I Google boksökning kan man hitta flera tidigare belegg på en bildlig användning av *Stahlbad*, dock företrädesvis av det angenäma slaget.

Det, som häri var fåfångans förhärdning, har icke saknat bål att smälta vid; det, som var sjukt, kan ha funnit stålbåd till sin bot. Tiden har lärt ut bättre riddarideal och gett finare öra för skillnaden mellan äkta kraft och den, som blott var ordens förklädnad för svaghetens längtan.

En god bild av de tankeriktningar och miljöer inom vilka ordet nu främst tycks höra hemma ger också följande citat från »det konservativa organet Göteborgs Aftonblad», publicerat i tidningen Röstträtt för kvinnor 15.5.1918 under rubriken »Reaktionära strömningar» (GUPEA):

I det stålbåd, vari världen nu härdas, komma de feministiska idealerna att förr eller senare sköljas bort och få vika för de manliga. Det 20:e århundradet blir hädanefter varken kvinnans eller barnets, utan *mannens*, vilket *alla* århundraden visa sig ha varit, så snart det blivit allvar. Feminismen tillhör blott mellanliggande dekadensperioders stilleben!⁸

Ett annat textutdrag som belyser den nya användningen är det följande, ur Ellen Keys antimilitaristiska stridsskrift *En djupare syn på kriget* (1916 s. 76):

Krigslidandets renande verkningar blevo vid krigsutbrottet förutsagda på vers och prosa. Kriget skulle bli »det tyska folkets stålbåd och ungdomsbrunn». I dess flammor skulle allt slag utbrännas och folksjälens guld stå kvar.

Det är knappast någon tillfällighet att textens citat av sammanhanget att döma är en översättning från tyskan. Den här nya användningen av *stålbåd* tycks i än högre grad än de tidigare vara länkad till Tyskland och tyska språket, och det prototypiska uttrycket »krigets stålbåd» är nog i mångt och mycket ett översättningslån efter tyskans »das Stahlbad des Krieges».

En annan intressant sak i Ellen Keys text är att man här kan ana ett samband med den andra egentliga betydelsen av ordet: hennes ordval – med flammorna som utbränner slagget – ger onekligen associationer till stålverkens smältugnar. Fullt möjligt är att betydelsen 'stålsmälta' spelat en viss roll för denna nya bildliga användning; även det frekventa bruket av det med stålbearbetning associerade verbet *härda* kan peka åt samma håll. Å andra sidan kan det nog också handla om förnyade kopplingar till stålet som inte tagit vägen över det metallurgiska fackuttrycket. Dels var ju första världskriget »det första industrialiserade kriget» (Englund 1996 s. 43), det första där maskinerna (och stålet de var gjorda av) spelade huvudrollen medan »människorna var blott en råvara bland andra». Dels har ju simplexet *stål* i sig en stark metaforisk potential, något som kommer till uttryck i sådana ordvändningar som *stålsätta sig, en vilja*

⁸ Det är påfallande ofta som de bildliga stålbåden är kopplade till »det manliga»; i citaten ovan talas ju både om »svenska mäns kraft» och »manlig spänsthet». Även nyliberalismen – stålbådens nutida banerförare – har för övrigt blivit kallad »ett maskulinistiskt projekt» (se Sauer 2012 s. 203).

eller *nerver av stål* och *stålman* (liksom Runebergs *Fänrik Stål* som vi redan mött i citatet från 1873). Inte minst är detta tydligt i den tyska militarismens metaforik som den gestaltades under och mellan de två världskrigen: två exempel är Ernst Jüngers 1920 utgivna skildring av livet i skyttegravarna, *In Stahlgewittern* (i den svenska översättningen: *I stålstormen*), och det av Goebbels 1933 lanserade slagordet »Stählernde Romantik».⁹

Under mellankrigstiden tycks stålbadsmetaforen ha blivit allt fastare förankrad i den tyska krigsretoriken, och när denna på 1930-talet får nazistiska förtecken kommer också ordet *stålbad* att förknippas med denna ideologi. Ett tidigt exempel är Pär Lagerkvists antinazistiska roman *Bödeln* från 1933 där man träffar på följande replik (1964 s. 53):

Jo, krigets stålbad är något som måste till! Ett sunt folk kan inte undvara det mer än högst ett årtionde. Sedan börjar det degenerera – om det är friskt vill säga.

Ett intressant exempel från krigsåren ger Gunnar Lundins avhandling om regisören Alf Sjöberg från 1979. Det gäller filmen *Hets* från 1944 med den nazi-anstrukne latinläraren Caligula som en av förgrundsgestalterna (s. 62):

Caligula ser sin chans att plåga eleven. Han säger att skolan inte har användning för några dåliga gossar som Widgren och menar att studentexamen är ett stålbad. Repliken ger ett politiskt perspektiv på Caligula. Skolan skall förstås som ett nazistiskt tillhåll.

För Alf Sjöberg – liksom för Lundin 35 år senare – tjänade alltså *stålbad* som ett nazistiskt signalord,¹⁰ och samma ideologiska koppling träffar man också på i efterkrigstidens skönlitteratur. Ett exempel är Sven Delblancs Hedebysvit där ordet flera gånger dyker upp, bl.a. i följande utdrag ur ett kapitel i *Stenfågel* (1973) där författaren med ett stort mått av ironi återger en middagskonversation på Stadshotellet sensommaren 1939 mellan några av representanterna för Hedebyns övre samhällsskikt:

Är det inte bäste bror som brukar tala om krigets och försakens härdande stålbad, att det är bättre att hela vårt folk förgås och städer och byar brinna, än att vi förfaller till veklig materialism? (s. 126)

⁹ Även om *gyttjebad* – också det en högt uppskattad badform vid kurorterna – nog bättre hade fångat skyttegravarnas realiteter hade det ordet givetvis varit omöjligt i bildliga användningar som dessa. Ett exempel på hur dessa badformer ställs mot varandra ger en artikel i *Läsning för svenska folket* från 1920 (s. 184; i *Projekt Runeberg*): »För unga själar äro eddasångerna ej ett gyttjebad men ett stålbad, ingen sömndryck men en styrkedryck.»

¹⁰ Caligulas anknytning till nazismen bekräftas av Sjöberg själv som i en intervjubok har kallat honom »en Himmlergestalt», och likaså understryks den av att Caligula i ett bortklippt parti ur filmen läste »de svenska nazisternas huvudorgan *Dagsposten*» (Lundin 1979 s. 57).

Sålunda avfirade herrarna fredens förvekligade tider och hälsade en ny och möjligen heroisk epok med dess härdande stålbäd. (s. 134)

En än mer framträdande plats har ordet i Anderz Harnings självbiografiska roman *Stålbädet* (1972) som utspelar sig i en norrländsk kuststad under krigets sista år. Jag-personen är en åttaårig pojke i en familj av övertygade nazister, för vilka tankefiguren om stålbädet spelar en central roll. Gång på gång återkommer här ordet, såväl i dialogen som i den av pojkens tankevärld färgade relationen. Några exempel:

Vad vi behöver är ett renande stålbäd. (s. 19)

Hon sa att vad nationen behövde var det stora stålbädet. En ocean av smärta skulle få det att tänka om. (s. 90)

Men så blev det när man blandade folk hur som helst. Vad som behövdes var ett fysiskt och själsligt stålbäd. [...] Men hur skulle människan kunna bli människa om hon inte gick segrande ur stålbädet? Hur skulle världen kunna bestå om rättmänniskorna lade under sej allt? (s. 135)

Ty det var den stora reningens tid. Allt som var orätt och falskt skulle förintas. Människan kunde inte bli människa förrän hennes själ vaskats fram ur det stora stålbädet. Hennes onda tankar måste brännas bort och glömmas. (s. 141)

Det är av allt att döma på goda grunder som *Illustrerad svensk ordbok 1955* betecknar den bildliga användningen av *stålbäd* som mindre bruklig (se ovan). Under efterkrigstidens fyra första decennier uppträder denna i stort sett bara i historiska sammanhang, förutom som nazistiskt signalord också i en allmänare, mer eller mindre arkaiserande användning i skildringar från det tidigare 1900-talet. Till den senare kategorin hör t.ex. den i SAOB citerade passusen ur en biografi över Elin Wägner från 1980 enligt vilken »Lise Tamms och Elins vänskap fick utstå mångt stålbäd». Andra exempel är (det av citationstecken omgärdade) uttrycket »depressionens stålbäd» i en beskrivning av det tidiga 1920-talets ekonomiska kris (Lundberg 1983 s. 70), eller när man i en avhandling om gymnasiets litteraturförmedling kan läsa om »Heidenstams teori om kriget som ett renande stålbäd» (Danielsson 1988 s. 112).

Att ordet *stålbäd* på 1980-talet befinner sig långt ute i språkbrukets periferier bekräftas av de samtidsordböcker som utkommer under detta årtionde. Ordet saknas i de två första upplagorna av BSO 1980 och 1983,¹¹ och det samma är fallet med *Svensk ordbok* (senare betecknad som *Norstedts stora*

¹¹ Däremot finns *stålbäd* med i den utökade 3:e upplagan 1986, med en betydelseförklaring »eldop (i krig)» som närmast tycks bygga på *Illustrerad svensk ordbok*; först i den 9:e upplagan 2006 får BSO sin nuvarande definition (se ovan).

svenska ordbok) när den utkommer första gången 1986; det är först med NEO 1996 (se ovan) som ordet tar plats i de ordböcker som har sitt ursprung vid Språkdata i Göteborg. Illustrativa är också ordets öden i SAOL. Där införs *stålbad* (utan någon betydelseförklaring) i den 7:e upplagan 1900 och står kvar ännu i den 10:e 1973. I SAOL:s 11:e upplaga 1986 är ordet däremot utgallrat, för att sedan återkomma i den 12:e upplagan 1998 med (den från Språkdatas övriga ordböcker välbekanta) betydelseförklaringen »plågsam process».

Det nyliberala stålbadet

Men på 1980-talet inleder så *stålbadet* en ny karriär: som metafor för en ekonomisk politik med nyliberala förtecken. Sitt internationella genombrott fick ju denna politik med Margaret Thatcher och Ronald Reagan i början av 1980-talet, och följande text från Tidningarnas telegrambyrå 1982 som beskriver den brittiska högerregeringens ekonomiska program ter sig nästan som ett förbud om vad som väntar (i Mediearkivet):

Budgetnedskärningar, stopp för ökad statlig upplåning och en benhård penningpolitik med höga räntor har varit hörnstenarna i svångremspolitiken. Kombinerade med skattesänkningar och fritt fram för marknadskrafterna skulle det åter bli fart på de ekonomiska hjulen, resonerar regeringen. Ett annat argument är att ett stålbad för ekonomin skulle tvinga fram och påskynda en modernisering av den brittiska industrin som sedan årtionden haft svårt att hävda sig i den internationella konkurrensen.

Detta »stålbad för ekonomin» är dock ett isolerat exempel – inte för inte har ordet också försetts med ett förklarande prepositionsattribut. Av de fåtaliga beleggen att döma lever *stålbad* på sparlåga under i stort sett hela 1980-talet, och det dröjer till decenniets allra sista månader innan genombrottet kommer. Den utlösande faktorn är av allt att döma ett tal av den dåvarande finansministern Kjell-Olof Feldt den 21 november 1989 där han enligt referatet i Dagens Industri ska ha yttrat följande (Mediearkivet):

»Antingen måste vi böja av pris- och kostnadskurvorna de närmaste åren på egen hand – eller också måste vi gå igenom det arbetslöshetens stålbad som tvingar tillbaka inflationen med metoder vi inte vill använda.» Det var finansminister Kjell-Olof Feldts budskap till Saco-SR-kongressen i Stockholm på tisdagen.

De här varningsorden om ett »arbetslöshetens stålbåd» – med den för den tidigare användningen karaktäristiska genitivmetaforen och kanske rent av med en medveten alludering på mellankrigstidens ekonomiska kriser¹² – fick uppenbarligen ett mycket stort genomslag. Under de närmast följande åren återkommer Feldts formulering gång på gång i källorna. Så exempelvis i följande tre utdrag ur moderatledaren Carl Bildts inlägg i riksdagsdebatterna (ur Riksdagens protokoll 1989/90):

Fortsätter kostnadsutvecklingen på det sätt den gjort hitintills blir utvecklingen en bra bit sämre. Då kommer vi snart att dyka ner i det »arbetslöshetens stålbåd» som finansministern nyligen talade om. (10.1.1990)

Det som finansministern med en mycket målande formulering har kallat arbetslöshetens stålbåd kommer också svensk samhällsekonomi sakta men säkert att sänkas ner i. (7.2.1990)

Finansdepartementets ekonomer har presenterat sin s.k. långtidsutredning. De ser i sina recept för politiken ingen annan möjlighet att klara problemen under de närmaste åren än att hoppas på att en ökad arbetslöshet skall tvinga ned lönekostnadsutvecklingen. Det var väl detta s.k. stålbåd som förre finansministern Feldt varnade för. (12.6.1990)

Intressant här är att även om ordet hos Bildt i samtliga de tre utdragen är försett med såväl hänvisningar till Feldt som olika slags reservationer inför användningen, illustrerar de samtidigt en successiv frigörelse från den ursprungliga kontexten: i det första fallet står hela uttrycket inom citationstecken, i det andra fallet handlar det om indirekt anföring, medan *stålbåd* i det sista fallet står utan sitt genitivattribut och med ett »s.k.» som enda reservation. Mycket snart efter Feldts yttrande börjar också ordet att helt och hållet stå på egna ben, utan några källhänvisningar, attribut eller uttryck för reservation – och därmed är vi alltså framme vid det stålbåd som vi redan mött hos Annika Falkengren. Ett tidigt men på många sätt representativt exempel är det sista av SAOB:s belägg för den bildliga användningen, från Göteborgsposten 1991:

För att konjunkturen i Sverige åter ska vända uppåt måste landet först genomgå ett stålbåd.

¹² I sin självbiografi från 1991 berör Feldt inte alls vare sig talet eller sitt – som det förefaller – epokgörande ordval. – Ett indicium på att renässansen för *stålbåd* faktiskt utgår från Feldts formulering är att denna nya användning av ordböckerna att döma saknar motsvarighet inte bara i tyskan – den enda bildliga betydelsen av *Stahlbad* i DWDS, »etw., was jmdn. abhärtet», betecknas som »gehoben, veraltend» – utan också i våra skandinaviska grannspråk: i ODS (1943) liksom i Norsk Riksmålsordbok (1957) påträffar man bara det medicinska badet, medan *stålbåd* helt saknas i nyare verk som DDO (2005) och den nätutgivna Bokmålsordboka/Nynorskordboka (2010).

Ytterligare några citat som belyser detta – som jag valt att kalla det – »nyliberala stålbad» är de följande, hämtade från det synnerligen rika källmaterial som tidningskorporusarna Presstext och Mediearkivet erbjuder:¹³

Kommunerna står inför ett nytt stålbad med indragna statsbidrag och kraftigt ökade kostnader för äldreården. (Presstext 14.4.1995)

För att det argentinska stålbadet skall bli framgångsrikt, måste åtstramningen genomdrivas med stor energi. (Mediearkivet 23.8.2001)

För Saab i Trollhättan väntar ett tufft stålbad. (Presstext 5.4.2003)

För landet väntar ett stålbad. Det finns ingen genväg. (Presstext 8.5.2010)

Medan andra länder tvingas till åtstramningar och i vissa fall stålbad kan vi i stället investera i välfärden och jobben. (Mediearkivet 7.12.2010)

I eurokrisens spår är det nu Portugals tur att genomgå ett ekonomiskt stålbad. (Presstext 5.6.2011)

Närmare 90 procent av Greklands unga mellan 16 och 24 år uppger att deras hälsotillstånd är bra, vilket kanske förvånar med tanke på den ekonomiska krisen och stålbadet landet går igenom. (Presstext 18.10.2012)

Hur förhåller sig då detta nya stålbad till de tidigare? Och vad är det för föreställningar om verkligheten som metaforen vill förmedla? Som framgått ovan är en gemensam nämnare för samtliga de tidigare användningarna av *stålbad* föreställningen om det positiva slutresultatet, och det utgör utan tvekan en grundläggande betydelsekomponent också här: i det långa loppet ska den nyliberala politiken leda till någonting gott. Samtidigt är det förstas långt ifrån någon angenäm erfarenhet: i likhet med sin närmaste föregångare, krigets stålbad, handlar även detta om att utstå allehanda prövningar för att uppnå det tilltänkta resultatet. Det finns också ett annat drag som förenar dessa två användningar. Medan det angenäma stålbadet i första hand framstår som en individuell angelägenhet är de här senare stålbaden båda inriktade på något överindividuellt och mer eller mindre abstrakt: i krigets stålbad handlar det om sådant som nationen eller folket eller mänskligheten, i det nyliberala stålbadet i första hand om länder eller stater (eller andra geografiska eller institutionella enheter som kommuner, företag, idrottsföreningar o.d.).

¹³ Ordets popularitet framgår av att en sökning på »stålbad*» för åren 1990 t.o.m. 2012 ger 2 077 träffar i Presstext och inte mindre än 8 702 i Mediearkivet. Det bör framhållas att urvalet av exempel här och den analys som bygger på dessa inte gör anspråk på att ge någon heltäckande bild av ordets nutida bruk; därtill är materialet alldeles för stort och spretigt, med gott om exempel på olika slags utvidgade och mer eller mindre skämtsamma och arkaiserande användningar. – Nämnas kan att citatet från 7.12.2010 härstammar från en debattartikel av handelsministern Eva Björling och även finns utlagd på Regeringskansliets hemsida.

Men det nyliberala stålbådet har också sina speciella kännetecken. Ett är att det gärna står utan något attribut. De för de tidigare bildliga användningarna typiska resultatangivande attributen *stärkande* respektive *hårdande* lyser i stort sett med sin frånvaro; i den mån något attribut över huvud taget förekommer handlar det mestadels antingen om ett mer eller mindre pleonastiskt *ekonomiskt* eller om ett geografiskt specificerande *argentiskt* eller *grekiskt* osv. Metaforen är också av en annan typ. Att något liknas vid ett stålbåd förekommer av naturliga skäl inte längre – det skulle ju kräva att en egentlig betydelse av ordet fortfarande var levande för språkanvändarna. Men inte heller kopulaförbindelsen mellan sakled och bildled eller genitivmetaforen hör riktigt hemma i den nya användningen; typiskt för det nyliberala stålbådet är i stället att sakledet är utelämnat.

Ett annat kännetecken för det nyliberala stålbådet har att göra med skeendets agentivitet, dvs. »ifall det finns någon deltagare som har ansvar för processen och som så att säga faktiskt ligger bakom att den över huvud taget äger rum» (Holmberg & Karlsson 2006 s. 108). Av sina förespråkare framställs den nyliberala politiken gärna som någonting nödvändigt och oundvikligt och närmast ödesbestämt – två uttryck för detta är Margaret Thatchers 1980-talsslogan »there is no alternative» (även känd i form av akronymen TINA) och Carl Bildts »den enda vägen» från tidigt 1990-tal. Och också detta återspeglas i den nya användningen av *stålbåd*. När det talas om att ett visst land »genomgår» eller »står inför» ett stålbåd eller att ett stålbåd »väntar» så är det snarare ett händelseförlopp än en handling som beskrivs. Landet i fråga framstår snarare som ett medium – »den deltagare som så att säga förkroppsligar processen» (2006 s. 109) – än som skeendets agent; någon sådan aktör, »som har ansvar för processen» (och därmed *skulle* kunna välja en annan handlingsväg), letar man vanligtvis förgäves efter. Den frekventa användningen av sådana uttrycksätt som »måste genomgå» eller »tvingas till» förstärker givetvis också föreställningen om det oundvikliga i skeendet.

Frågan är emellertid om inte *stålbådet* är på väg att spela ut sin roll som förskönande omskrivning. Dels har ju tron på den nyliberala politikens välsignelser på senare tid alltmer kommit att ifrågasättas. Dels tycks även motståndarna till denna politik i allt större utsträckning ha börjat använda sig av ordet, men på ett sätt och i kontexter som lämnar föga utrymme för några föreställningar om visserligen plågsamma men oundvikliga och i grund och botten positiva skeenden. Tidigt ute var Carl Hamilton i en krönika i Aftonbladet 17.4.1996 (Mediearkivet):

Mellan skål och vägg medger också insiktsfulla högerekonomer att stålbådspolitik inte har några omedelbart gynnsamma effekter på ekonomin utan sätts in för att skapa ett politiskt omvandlingstryck. Rätt men rakt uttryckt: för att kasta om maktförhållandena i samhället.

Ytterligare några exempel från de senaste åren är de följande, från en ledare i Aftonbladet 9.11.2011 (Mediearkivet), ur en krönika av Maria-Pia Boëthius i tidningen Etc 5.5.2012, samt från Björn Elmbrants bok Europas stålbad (2012 s. 153):

Hittills har den ekonomiska krisen hanterats på ett sätt som ökat klyftorna och ställt stora grupper helt utanför samhället. Värst är effekterna av stålbadspolitiken i Grekland. Där har 400 000 människor förlorat jobbet på ett år. En fjärdedel av befolkningen lever nu i fattigdom.

Ska man utarma länder som Grekland, Portugal, Spanien och skicka ut befolkningarna i arbetslöshet i ett nyliberalt stålbad?

Vi måste förstås också väga in Europas stålbad, att miljontals européer som inte gjort något ont trycks ner i djup fattigdom för att hålla finansmarknaderna på gott humör.

Ett grundläggande grepp för att demaskera den nyliberala användningen av *stålbad* är förstas att bädda in ordet i en osminkad beskrivning av dess konsekvenser: det leder till maktförskjutningar, ökade klyftor, massarbetslöshet och utbredd fattigdom. (Även Falkengren tar visserligen upp konsekvenserna av stålbadet – därtill nödd och tvungen av en påstridig programledare – men då sker det i förringande och förskönande omskrivningar av typen »att några skolor läggs ner» eller »jobba hårt med löneutveckling».) Ett annat är att på olika sätt underminera föreställningen om det oundvikliga och naturnödvändiga i det som sker. Här finns en tydlig agentivitet, uttryckt med verb som *sätta in*, *skicka ut* och *trycka ner*; det rör sig om handlingar som någon utför i vissa bestämda syften, t.ex. »för att kasta om maktförhållandena» eller »för att hålla finansmarknaderna på gott humör». Åt samma håll pekar inte bara Maria-Pia Boëthius attribut *nyliberalt* utan också själva sammansättningen *stålbadspolitik*. Ordet *politik* – med sin betydelse »princip l. system av principer l. metod l. plan o. d.» som någon »följer för att uppnå sina mål l. förvärliga sitt program o. d.» (SAOB P 1410) – implicerar att det finns andra principer, metoder och planer, andra mål och program; och att det därmed också finns alternativa handlingslinjer.

*

Det finns ytterligare något som förenar flertalet av de olika användningarna av *stålbad*: bortsett från det metallurgiska fackuttrycket har de i mer eller mindre hög grad byggt på vanföreställningar. De när det begav sig högt värderade baden i järnhaltigt vatten visade sig med tiden vara av noll och intet värde ur medicinsk synvinkel. Den på sin tid utbredda och i vissa kretsar starkt omhuldade

föreställningen om kriget som ett renande och härdande stålbäd är numera marginaliserad. Och kanske kommer det nyliberala stålbädet i historiens ljus att framstå på liknande sätt, som inte bara värdelöst utan också förödande ur ekonomiskt och samhälleligt perspektiv?

Källor och litteratur

- BSO = Bonniers svenska ordbok, 1–10 uppl. 1980–2010. Stockholm.
- Dalin, A. F., 1850–55: Ordbok öfver svenska språket. Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedts.
- Danielsson, Annica, 1988: Tre antologier – tre verkligheter. En undersökning av gymnasiets litteraturförmedling 1945–1975. Lund: Studentlitteratur.
- DDO = Den Danske Ordbog, bd 5, 2005. Utgiven av Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Köpenhamn: Gyldendal. På nätet: <<http://ordnet.dk/ddo>>
- Delblanc, Sven, 1973: Stenfågel. En berättelse från Sörmland. Stockholm: Bonniers.
- Elmbrant, Björn, 2012: Europas stålbäd. Krisen som slukar välfärden och skakar euron. Stockholm: Atlas.
- Englund, Peter, 1996: Brev från nollpunkten. Historiska essäer. Stockholm: Atlantis.
- Feldt, Kjell-Olof, 1991: Alla dessa dagar ... I regeringen 1982–1990. Stockholm: Norstedts.
- Harning, Anderz, 1972: Stålbädet. Göteborg: Författarförlaget.
- Holmberg, Per & Karlsson, Anna-Malin, 2006: Grammatik med betydelse. En introduktion till funktionell grammatik. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 37.) Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Illustrerad svensk ordbok, 1–3 uppl. 1955–82. Stockholm: Natur och Kultur.
- Key, Ellen, 1916: En djupare syn på kriget. Stockholm: Bonniers.
- Lagerkvist, Pär, 1964: Bödeln. Stockholm: Delfinserien.
- Lundberg, Erik, 1983: Ekonomiska kriser förr och nu. Stockholm: Studieförbundet näringsliv och samhälle.
- Lundin, Gunnar, 1979: Filmregi Alf Sjöberg. Lund: Institutionen för dramaforskning, Lunds universitet.
- Natur och Kulturs svenska ordbok, 2001. Stockholm.
- NE = Nationalencyklopedin 1–20, 1989–1996. Höganäs: Bra böcker. På nätet: <<http://www.ne.se>>
- NEO = Nationalencyklopedins ordbok 1–3, 1995–96. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Höganäs: Bra böcker. På nätet: <<http://www.ne.se>>
- NF1 = Nordisk familjebok, 1 uppl. 1–20, 1876–1899. Stockholm. På nätet: <<http://runeborg.org/nf/>>
- NF2 = Nordisk familjebok, 2 uppl. 1–38, 1904–1926. Stockholm. På nätet: <<http://runeborg.org/nf/>>
- Norsk Riksmålsordbok, bd II: 2, 1957. Utgiven av Riksmålsvernet. Oslo: Aschehoug.
- Ny illustrerad svensk litteraturhistoria, del 3, 1956. Stockholm: Natur och Kultur.
- ODS = Ordbog over det danske Sprog, bd 21, 1943. Utgiven av Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Köpenhamn. På nätet: <<http://ordnet.dk/ods/>>
- SAH2 = Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796, bd 1–62, 1801–86. Stockholm.

- SAH3 = Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1886, bd 1–92, 1887–1986. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien (Svenska Akademiens ordbok), 1–, 1893 ff. Lund. På nätet: <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>>
- SAOBArkiv = Samlingar till Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien, Lund.
- SAOL = Svenska Akademiens ordlista över svenska språket, 1–13 uppl. 1874–2006. Stockholm.
- Sauer, Birgit, 2012: »Feminisering» av ett manligt projekt? I: Socialistisk debatt 200, s. 199–217. (Ursprungligen publicerad i: Socialistisk debatt 3–4 2001, s. 13–20.)
- Sundén, D. A., 1892: Ordbok öfver svenska språket. Stockholm: J. Beckmans förlag.
- Svensk ordbok (Norstedts stora svenska ordbok), utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet, 1–3 uppl. 1986–1999. Stockholm.
- Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien, 2009. Stockholm.
- Tegnér, Esaias, 1922: Samlade skrifter. Sjätte delen 1827–1830. Utg. E. Wrangel & F. Böök. Stockholm: Norstedts.
- de Vylder, Stefan, 2009: Världens springnota. Finanskrisen och vägen framåt. Stockholm: Ordfront.
- Åstrand, J. J., 1855: Universal-lexikon. Senare delen L–Ö. Stockholm: Hellsten.
- Östergren, Olof, 1953: Nusvensk ordbok, bd 7. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Nätsidor

- Bokmålsordboka/Nynorskordboka: <<http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&begge=+&ordbok=bokmaal>>
- Digitaliserade svenska dagstidningar: <<http://magasin.kb.se/searchinterface/>>
- DWB (Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm): <<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>>
- DWDS (Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache): <<http://www.dwds.de/>>
- Ekots lördagsintervju 23.5.2009: <<http://sverigesradio.se/sida/ljud/1762019>>
- Etc: <<http://www.etc.se/ledare/politisk-misshandel-av-demokratier-i-europa>>
- Google boksökning: <<http://books.google.se/>>
- GUPEA (Göteborgs universitets publikationer – elektroniskt arkiv): <<http://hdl.handle.net/2077/343>>
- Historiska tidningsbiblioteket: <<http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/secure/main.html>>
- Litteraturbanken: <<http://litteraturbanken.se/#!sok>>
- Mediearkivet: <<http://web.retriever-info.com/services/archive.html>>
- PressText Online: <<http://www.presstext.se/>>
- Projekt Runeberg: <<http://runeberg.org/>>
- Regeringskansliet: <<http://www.regeringen.se/sb/d/12538/a/158696>>
- Riksdagens protokoll: <<http://www.riksdagen.se/sv/>>
- SCB: <<http://www.scb.se/>>
- Svensk patentdatabas: <<http://www.prv.se/spd/search?lang=sv&tab=1>>